

Norrundsens expansiva år ett samhälle blir till

Inledning

Denna beskrivning avser Norrundsens utveckling från lastageplats (enkel hamn) till sågverkssamhälle, beskrivningen avser de mest expansiva åren av Norrundsens utveckling och slutar med något undantag före första världskrigets utbrott 1914. Att ett samhälle år 1890 består av ca. 75 personer för att 1904 ha en befolkning på ca. 1200 är en häpnadsväckande utveckling. Drivkrafterna bakom detta är sågverksrörelsens utveckling på platsen. En så stor inflyttning skapar både möjligheter och problem.

Sverige genomgår under senare delen av 1800-talet stora förändringar. Industrialisering, jordbruket rationaliseras, både inhemsk folkomflyttning och utrikes emigration. Politiskt växer kraven på rösträtts och demokratireformer. Ideologier som liberalismen och socialismen finner anhängare. De stora folkrörelserna växer fram först väckelserörelsen, därefter nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen sist av de stora kommer idrottsrörelsen en. Förutom det budskap som resp. folkrörelse har utgör de en skola i demokratiskt beslutande och blir grogrund för kraven på utökad rösträtt. En annan funktion som dessa föreningar kommer att fylla är en social funktion, ett ställe att träffa andra och umgås eftersom de gamla sociala mönstren rivs upp pga. samhällsomvandlingen med dess rotlöshet.

Denna beskrivning kommer att översiktligt belysa dessa förändringar i Norrundsens

Bakgrund

Genom landhöjningen kommer havsfjärden som nu heter Hamrångefjärden att få tre förbindelser med Bottenhavet. Det är de tre sunden Sörsundet, Midsundet och Norrundsens. På vikingatiden och medeltiden var dessa seglingsbara, dock fanns det försänkningar och stenblock för att hindra otillåten sjöfart. Genom landhöjningen på ca. 7 meter under tusen år blev till slut bara det norra sundet farbart, men så smalt att det kom att kallas Trångsund Sundet hade blivit en å med tre forsar/strömmar. Tredje strömmen vid inloppet från Hamrångefjärden och första strömmen vid nuvarande Kvistholmsbron.

Via sundet fraktades järnprodukter från Hamrånge men även från Ockelbos järnbruk ut till en lastageplats vid nuvarande Rödboharen. Järnet från bruken fraktades till Kasterlöt i Rån och Sand i Totra. Från dessa platser rodde järnroddare varorna ner till upplagen vid Rödboharen. Från 1600-talets senare

del, under 1700 och 1800-talen är Norrsundet en utskeppningshamn, även virke från bondesågar fraktas denna väg.

När Linné 1732 besökte Hamrånge var norra sundet, noterar han, mer som en kanal. Han noterar att dammluckor måste användas för att göra sundet farbart. Abraham Hülphers besöker Hamrånge i slutet av 1758, han skriver att sundet under senare tid blivit något uppgrävt och var försett med dammluckor och slussar för att möjliggöra järnrodden. 1831 omtalas i ett sockenprotokoll att det behövs utföras dagsverken på sundet som då kallas Norrsundets-canalen för att brädflottningen skall fungera.

Hamnen i Norrsundet var en av de bättre naturhamnar som fanns utefter kusten. Landhöjningen som hade försvårat transporterna i norra sundet gjorde att vattnet strömmade mera och minskade isbildningen i hamnen. Den lastageplats som Norrsundet blivit, blev under första halvan av 1800-talet mer intressant när Ockelboverken börjar nyttja den. Företaget hade på 1850-talet en faktor, Olof Norrbo som ombud i Norrsundet. Totrabönderna drev sedan 1840-talet en vattensåg vid den första strömmen. De drev även ett båtvarv, under senare delen av 1800-talet på sydsidan av ån/åutloppet, där de lät bygga segelfartyg bland annat briggen Olaus

Bergvik och Ala köper Hamrångeverken av järnbrukspatron Carl David von Schinkel, år 1890 lämnar han Hamrånge socken. Vifors och Wiksjö är redan nedlagda. I Axmar bruk som också ingår i Hamrångeverken fortsätter bruksdriften till 1920-talet, men Axmar har en egen hamn. Samma år 1890 förvärvar Kopparberg och Hofors Sågverksaktiebolag (i fortsättningen KHB, det dröjer till 1937 innan namnet blir Kopparfors) Norrsundets Ångsåg och stora förändringar tar vid.

Bergvik – Ala, Kopparberg – Hofors AB och många andra företag köper inte järnbruk för att driva ståltillverkning utan för att komma åt brukens stora skogar där träkol för brukens järntillverkning hade framställts.

Sågverksföretagen

Sågens ägare och ledning

Ägaren till Hamrånge Ångsåg byggmästare Bengtsson driver den bara i två år och säljer den sedan till grosshandlare Franke från Stockholm. Franke bor själv i Stockholm. Sågverket leddes av en förvaltare. Under Frankes tid kom driften att ledas av 4 olika förvaltare efter varandra.

På 1880-talet uppfördes herrgården, vilken senare kom, kort och gott att kallas för Sågverkskontoret. Här fanns kontorsrum och boenderum.

1877 blev en ekonomisk nedgång, driften upphörde för en tid, efter den högkonjunktur man haft till följd av det tysk-franska kriget 1870-71. Franke avyttrar sågen 1885 till grosshandlare Bonnevier. Alfred Wesslén blev inspektor 1886 och låter flytta verksamheten vid Veda såg till Norrsundet. Han hade tidigare varit chef på sågen i Veda.

Trots sina herrskapsfasoner togs Wesslén väl emot eftersom han var mycket kunnig. Men lyftet ville inte infinna sig och kanske för att slippa konkurs i eget namn så såldes sågverket 1887 till Wesslén. Som ägare fick han fart på sågverket och det började ge vinst, men han körde anläggningen i försäljningssyfte och utan underhåll.

KHB köper 1891 sågen från Nisser som köpt den ett år tidigare för bolagets räkning. I nära anslutning till detta köp så köps hamnen i Norrsundet.

KHB:s nye förvaltare Gustav Wettergren ville ha en mer ståndsmässigt bostad, än den blandning av kontor och bostad som herrgården var. Han lät på en kulle uppföra (1895) ett pampigt hus som kom att kallas Villan.

KHB hade för avsikt att satsa på Norrsundet och Gustav Wettergren var deras man på platsen. Arbetarna var säkert misstänksamma mot att arbeta för ett bolag och Wettergren var i sin tur misstänksam mot fackföreningar, så på förvaltarens initiativ bildades en arbetarförening (mer om den senare) Under Wettergrens tid igångsattes den nya sågen. 1905 lämnade han förvaltarjobbet och samma år startade den förbundsanslutna fackföreningen. Att det skedde just då hänger antagligen ihop med att Wettergren slutade detta år. Ny förvaltare blir W.Eriksson och åren före första världskriget är C. Larsson förvaltare.

Lastageplatsen blir Norrsundets Ångsåg

1868 börjar Hamrånge Ångsåg sin verksamhet i Norrsundet, ett samhälle börjar växa fram. Sågen låg antingen vid nuvarande Kastellet eller en bit väster om detta. Kastellet uppfördes 1873, när grosshandlare Franke satsade på sågen som maskinhus (ångmaskin)

Ett annat alternativ är att 1868 års pann- och maskinhus låg där Kastellet byggdes.

Vid nuvarande kastellet uppfördes en ångsåg med två sågramar.

Åtta år senare byter man namn till Norrsundets Ångsåg. Namnet Norrsundet som ort dyker upp i mantalslängder, men orten är liten. Kopparberg & Hofors AB hade 1887 köpt Ockelboverken och hade planer för en modern såg. I konkurrens med några andra förslag bestämmer man sig för Norrsundet Ytterligare mark köps av Totrabönderna som ägde stora landområden vid Norrsundet, bl.a. hade bönderna en fåbod där.

Sågverksrörelsen- expansion och en ny såg

När så KHB köpte sågen så började en expansion, redan året därpå började en ny anläggning växa fram längre österut. Ett hyvleri byggdes 1895, KHB hade lagt ner Atlas hyvleri i Gävle och flyttade verksamheten till Norrsundet. Samma år anlades en ny brädgård på Granskär, eftersom brädgården vid gamla sågen och den efter kajen upp emot Rödboharen var för liten och låg för nära bebyggelsen .

Ett maskinrum, med en 100 hkr. ångmaskin, byggdes, 1899 byttes den ut mot en på 300 hkr. Sågen fick då 2 enkla och 4 dubbla sågramar, jfr. med gamla sågens 2 sågramar var det en betydande utökning.

Det tog längre tid än planerat att uppföra den nya sågen, men kl. 18.00 den 6 januari 1900 körde den nya sågen i gång.

Under byggnationen sågades virke i gamla sågen, men 1901 revs den, bara maskinhuset behölls och fick ett kastelliknande utseende, därav dagens namn på byggnaden.

Under förvaltare Erikssons tid 1905-13 flyttade produktionen från Avaströms såg till Norrsundet och en ännu starkare ångmaskin införskaffades och elektrifieringen av såg och samhälle tog fart då övermontör K. Eckerman anställdes.

Läget

Från väster till öster delar järnvägen samhället i två delar. Till höger om järnvägen gick gamla landsvägen från Epa, ytterligare till höger finns Norrsundsån och bortom denna Kvistholmen, där bl.a. Folkets Hus byggdes. Mellan järnvägen och ån kom först Totra fäbodvall och vid åmynningen finns Rödboharen.

På vänster sida , där vägen nu passerar tuben låg skjutbanan, nuvarande centrum benämndes Udden.

Vägen följer järnvägen , mellan vägen och järnvägen finns järnvägsstationen. Följer vi vägen fram kommer på vänster sida en svag höjdsträckning, strax före den låg först stallet (senare körcentralen) den tidigaste bebyggelsen, herrgården/sågverkskontoret, faktor och sågställarbostäderna och vid kastellet låg sågverket. Av detta finns nu endast kastellet kvar. På nästa höjdsträckning byggdes arbetarkaserner efter en rak gata som löpte från Villan(förvaltarbostaden) ned till det sågverk som i slutet av 1800-talet byggdes vid Trångstensudden, utanför låg Granskärs brädgård.

Rösträtten i Norrsundet

Kommunal rösträtt

1862 separeras de kyrkliga frågorna från de världsliga i och med de nya kommunallagarna. De gamla socknarna blir nu kyrkliga kommuner (församlingar) och borgerliga kommuner av två slag, dels landsting (sekundär kommuner) och "vanliga" kommuner (primärkommuner). Rösträtt i kommunalval har både män, kvinnor och företag. Rösträtten baseras på sk. fyrk eller fyrktal, det innebär en graderad rösträtt, en röst för varje antal fyrk. Fyrktalen grundade sig på mantalssatt jord (jordbruksegendomar) på annat jordinnehav, andra fastigheter och andra inkomster. Förutom att fyrktal låg till grund för rösträtt låg de även till grund för beskattning. 1900 begränsades mängden röster till max. 5000 och 1907/09 till max 40st. Innan begränsningen till 5000 röster infördes fanns det 44 kommuner (1892) i Sverige där en röstberättigad hade absolut majoritet i sin kommun. Vid den stora rösträttsreformen 1918/21 avskaffades dessa skalor och företagen förlorar sin kommunala rösträtt, i och med att allmän och lika rösträtt infördes. Dock behölls fyrktal ända till 1937 för att beräkna vägavgifter.

KHB hade år 1895 4885 fyrk i Hamrånge kommun, totala antalet fyrk i Norrsundet detta år var 6606 fyrk fördelade på 57 röstberättigade, året därpå har 113 rösträtt. År 1900 har KHB 20285 fyrk (=röster) DONJ 500 och Norrsundets handelsbod 207, förvaltare Wettergren ca. 700 och en arbetare, om denne uppfyllde rösträttskraven, hade i intervallet 1-50 fyrk.

Året därpå var KHB:s röster maximerade till 5000. KHB hade periodvis runt 15-20% av kommunens röster, detta balanserades dock i någon mån, när Bergvik och Ala och storbönderna i Hamrånge hade höga fyrktal.

Statlig rösträtt

1866 års riksdagsordning ersatte ståndsriksdagen med en tvåkammarriksdag. Andra kammaren som var direktvald gav rösträtt åt 5,5 % av befolkningen, denna rösträtt gällde enbart män av vilka 21% av de myndiga männen (över 21 år och ej omyndigförklarad) uppfyllde kraven. För rösträtt och valbarhet krävdes antingen en fastighet taxerad till 1000 riksdaler eller en årsinkomst på 800 riksdaler. Varje röstberättigad hade en röst. Första kammaren utsågs indirekt via i huvudsak landstingen utifrån den kommunala rösträtten.

I Norrsundet hade 1887 bara 2 personer rösträtt. Nio år senare (1896) uppfyller 24 personer rösträttskraven för andrakammar val. Av dessa är 4 stabbläggare, 1 sågställare, 6 sågare, 1 ångbåtsförare, 3 klampare, 1 arbetare, 1 folkskolelärare, 3 maskinister, 1 faktor, 1 ingenjör, 1 handlare och 1 bryggare.

Goda konjunkturer i slutet av 1800-talet gjorde att allt fler arbetare kom över 800 kronors villkoret. Vid valet 1899 ökade antalet röstberättigade män med 10 % i Sverige. I Norrsundet var ökningen 192% , från 24 st.1896 till 70 st. 1899. För Norrsundet del så beror ökningen både på högre inkomster och att fler bosätter sig där. Tre år senare har 103 män rösträtt.

Genom rösträttsreformen 1907/09 får alla män över 24 år och som har erlagt skatt till stat och kommun rösträtt. I Norrsundet uppfyller över 200 personer villkoren och 1914 är 234 män röstberättigade.

Skatten betalades året efter och hade man inte sparat till skatteinbetalningen förlorade man rösträtten både till de statliga och kommunala valen, vilket framförallt drabbade de med låga inkomster.

Sågverket, järnvägen och hamnen

Anställda vid Sågverket 1909/ 1910

För att driva ett sågverk behövdes många olika yrkesgrupper, nedanstående uppräknning visar olika yrken och antalet anställda. Anställningsmatrikeln är ej komplett förd. Men den ger en mycket god bild av antalet anställda och yrken. De flesta antecknas som arbetare, 302 st. För 190 saknas yrkesbeteckning, delar man upp dessa på födda 1892 och senare så finns 127 yngre personer Totalt finns 43 olika yrkesangivelser. Tolv noteras som gårdsägare, de har egna gårdar och för dessa finns inget yrke angivet. Det totala antalet anställda vid sågverket är 665 st.

Tabell över arbetsstyrkan:

Arbetare 302	Ej angivet födda 1892 och senare, 127	
Ej angivet födda tidigare, 63		
Bokhållare 1	Byggmästare 1	Eldare 3
Faktor 1	Filare 1	Förman 8
Gårdsägare 12	Hamnlots 1	Hyvlare 2
Hyvlerimästare 1	Järnarbetare 1	Kantare/kantsågare 3
Kapare 12	Klampare 27	Klyvsågare 8
Kolare 4	Kusk 1	Körkarl 2
Maskinist 7	Materialskrivare 1	Montör 1
Mätare 5	Nattvakt 3	Plåtslagare 1
Reparatör 2	Slipare 1	Sorteringsförman 1
Smed 2	Smedsdräng 1	Smörjare 2
Springgossar 2	Stabbläggare 22	Stenarbetare 1
Stenhuggare 1	Stuvare 1	Styrman 2
Sågare 14	Sågverksinspektör 1	Sågställare / sågchef 1
Timmerdragare 1	Timmerlossare 1	Timmerman 4
Tummare 4	Ångbåtsförare 2	

Dala – Ockelbo - Norrsundet Järnväg DONJ

KHB låg bakom järnvägssatsningen vilken band ihop bruk, skogar och sågar som företaget ägde. Järnvägen var av den smalspåriga typen på 891mm. Från Norrsundet till Linghed var det 86 km. därmed fick man tillgång till de stora skogsområden som fanns i västra Gästrikland och östra Dalarna.

Bangården i Norrsundet anlades 1895, lokstall, godsmagasin och stationshus uppfördes de närmaste åren, redan 1895 förekom provisorisk godstrafik på banan. I Norrsundet hade fyra stickspår lagts ut.

I oktober 1897 gjordes slutbesiktning och högsta hastighet fastställdes till 25 km i timmen. Till slut, första november 1897, invigdes hela järnvägen Linghed-Norrsundet för allmän gods och persontrafik.

Fram till 1910 bestod vagnparken av 12 lok, de senaste var tre Malletlok, de levererades 1910. Denna loktyp var de starkaste ånglok som byggts för svenska smalspåriga järnvägar. Utvecklingen i styrka var hissande. 1876 kunde ett lok dra ett lastat tåg på 40-ton uppför en stigning på 25 promille. De tunga timmerlasterna och banans kurviga och branta spår krävde mer. 1901 var tågvikten hos de starkaste loken 88 ton för att stiga till 141 ton, 1906, i och med inköpet av Faluloken och de starka Malletloken klarade av 205 tons tågsvikt.

1897 var antalet resande 6740 st och 86357 ton gods fraktades på järnvägen. Under de kommande åren ökade trafiken och 1910 gjordes 71349 personresor och godsmängden hade nu stigit till 269425 ton. 1910 transporterade särskilda arbetartåg omkr. 125 personer / dag.

Tåget startade i Åbydal 5.30 och gick åter 16.20

Hamnen

Det sägs att disponent Nisser som skötte förhandlingarna rapporterade till bolagsstyrelsen att han fått en stor och utvecklingsbar hamn så gott som till skänks. 60000 var mycket pengar för bönderna men värdet på hamnen var mycket högre.

På den tiden skedde lastning via pråmar, som lastades vid Granskär och bogserades ut till de väntande fartygen som ankrat upp på motsatta sidan av hamnbassängen.

Utskeppningen 1905 var 15 ggr. mer än när KHB tog över 1890. Totalt utskeppades under 1911 13000 standards virke. Vid ett tillfälle 1911 fanns 11 segelfartyg och 13 ångbåtar samtidigt på redan utanför Karlslund.

KHB:s varv i Norrsundet

KHB ägde sedan köpet av Ockelboverken Avaströms sågverk och varv, vid Testeboån i Gävle. Detta sågverk lades ner 1904 och verksamhet och personal flyttades till Norrsundet. Förmannen J.G.Johansson från Avaströms varv kom 1905 med varvspersonal till Norrsundet där varvet anlades på Fårholmsudden inte långt från Karlslund. Här kom prämar att byggas och underhållas, senare även bogserbåtarnas underhåll.

Bogserbåtar

Vid Rödboharen och på andra sidan vattnet hade bogserbåtarna kajplats, kolupplag och ett litet varv från 1891 till början av 1920-talet.

Bogserarna drevs med ångmaskin därav s/s före namnet (s/s= steam ship).

Den första bogseraren hette s/s Gustaf och togs i drift 1891. Vid sekelskiftet räckte det inte men en bogserare utan s/s Avaström I flyttades till Norrsundet. När så Avaströms såg blev nedlagd så överfördes även s/s Avaström II till Norrsundet. I hamnen fanns åren 1905-07 även en bogserbåt Vidar, men den ägdes inte av KHB utan av förvaltare W.Eriksson.

1906 hade KHB tre bogserbåtar i hamnen vilka namnändrades till s/s Norrsundet I, resp. s/s Norrsundet II och s/s Gustav blir s/s Norrsundet III

1911 inträffade en ohygglig olycka i hamnen då Norrsundet I i full fart rände in i kajen och ångpannan exploderade och två personer brändes till döds. Även 1914 hände en dödsolycka då Norrsundet II på väg till Gävle rammade fiskebåten Valne och en gosse på fiskebåten drunknade.

Samhället

Befolkning

1890 året då KHB tog över sågen utgjordes befolkningen av ca.75 personer.1894 har den stigit till ca. 400 och fem år senare var den uppe i ca. 900 för att år 1904 vara ca.1200 personer. På fjorton år hade befolkningsantalet vuxit explosionsartat.

Flyttningsrörelser inom socknen/ kommunen förtecknas inte i in och utflyttningslängderna. Från andra socknar flyttar, under första halvan av 1890-talet, 360 personer till Norrsundet medans utflyttningen bara är 15 st. Mellan 1896 och 1901 är rörligheten mycket större, 377 inflyttade och 212 utflyttade.

Skolan

Grosshandlare Franke initierade skolundervisning i Norrsundet. Till skolsal kom rum i Herrgården och andra hus i närheten att användas. Undervisningen skall

ha handhåfts av kyrkstöten(kyrkvaktmästaren) Carlberg, senare av Clementine Blom.

Skolplikten var omkr.1880 6 år, men eftersom det var en ambulerande skola mellan Norrsundet och Totra, läraren undervisade 1 termin på resp. skola, så blev skolgången betydligt kortare, först 1892, då skolundervisningen flyttades till Lugnet fick Norrsundet en fast mindre folkskola. I en av arbetarbostaden Lugnets lägenheter började den första skolan sin verksamhet.

Folkskoleläraren A. E. Forsander hade tillträtt sin lärartjänst 1894 samtidigt som Norra skolan med 2 klassrum och två lägenheter stod klar. I den andra lägenheten bodde C. Blom som var småskollärare.

Väggen mellan skolsalarna gick att skjuta upp och därigenom skapades en större sal. Olika föreningar använde skolan. Även bröllop hölls i skolan.

Två år senare räckte inte Norra skolan till utan det togs beslut om att i andra änden på samhället uppföra en till skola, Ådala, för en folkskollärare och en småskollärlarinna. Denna togs i bruk 1897. Samhället växte, så 1904 inreddes ytterligare ett klassrum och bostadsrum för en biträdande lärarinna, den tjänsten kom i många år att innehas av Jenny Östman. Norrsundets andra folkskollärartjänst kom att innehas av tre lärare under artikelns tidsperiod.

Barnantalet i klasserna 3 och 4 hade 1910 svällt till mellan 60 och 70 barn. Det skulle dröja innan skollokaler, bostäder för lärarna och elevantalet stämde överens eftersom Norrsundet växte så snabbt.

Posten -telefonväxeln

Samtidigt med att järnvägen kom till Norrsundet fick orten ett eget postkontor. Tidigare hade posten hämtats i Bergby av kusken Thunman eller av faktor Röstlund. Stationsföreståndaren Anders Rudolf Sevon vid järnvägen fick även ansvaret för posten. Samtidigt med järnvägens öppnande 1 november 1897 öppnades ett postkontor i stationshuset, ett rum med disk. Hans hustru Anna var biträde. När så stationsföreståndartjänsten och posttjänsten 1914 separerades så blev Anna Sevon poststationsföreståndare.

Egen telefonväxel fick Norrsundet i juni 1903, tidigare hade samtal till Norrsundet kopplats via Bergby. 1907 var växeln i familjen Bergströms lägenhet, där Hanna B. skötte den, i den av Lindström uppförda fastigheten på Rödboharen. 1911 flyttades växeln in i grannhuset som kom att kallas telefongården. Ellen Lindberg tog då över ansvaret för telefonväxeln.

Bostäder i Norrsundet

För de första arbetarna fanns inga riktiga bostäder, på sommaren bodde man i såghuset eller i riskojor. Enkla brädhus för ungarlar uppfördes med de ståtliga namnen London, Stockholm och Göteborg.

Ett av de tidigaste riktiga husen var sågverkskontoret som uppfördes 1870 för att förutom kontor inhysa inspektorn, byggmästaren, maskinist och arbetare.

Kontorsrummet var samtidigt inspektorns sovrum. Även ingenjören som ritade den nya sågen bodde i ett av rummen.

Utefter den gata som ledde ner mot sågen började man uppföra ordentliga bostäder. Först Lugnet därefter Fridhem och så Manhem, Tallsätra, Framnäs, Bo osv. I ena änden av gatan låg sågen och i den motsatta byggdes den i särklass ståtligaste bostaden, det var den 1895 uppförda förvaltarbostaden kallad Villan.

Omkring 1909 var 55% av Sägverkets arbetare boende i Norrsundet, av dessa bodde ca. 60% i nämnda sågverksgårdar, de hade Norrsundets sågverk som mantalskrivningsadress. Övriga Norrsundsbor var skrivna på Ådala som i sin tur var uppdelat på Kvistholmen, Totra fäbodan, Saltharsfjärden, Udden och Rödboharn. Störst antal bodde på Kvistholmen.

Merparten av marken kom ursprungligen från Totraböndernas ägor, en del var friköpt mark annan hyrdes, det här var ett samhälle som låg utanför KHB:s kontroll, att så många som 40% bodde här visar att det var en betydelsefull del av samhället. Dessutom uppfördes det även affärer i nämnda område.

Många av sågverkets arbetare (40%) bodde inte i Norrsundet, utan i Hamrånge kommuns olika byar, av dessa bodde drygt var fjärde i Åbyn.

Mantalskrivna i övriga Gästrikland var ca.40 personer, till och med 7 st. från orter utanför landskapet.

Affärer och andra företag

Att få mat till befolkningen i Norrsundet var inte det lättaste. Handlare och bönder körde matforor till Norrsundet. För att råda bot på detta grundades Norrsundets Arbetares Handelsförening, med andelsägare vilka med olika insatser startat verksamheten. Inflytandet var kopplat till hur stor andel man ägde, Grundinsatsen var 10:- vilket gjorde att arbetarna bara hade råd med en andel medans förvaltaren och förmän gjorde större penninginsättningar och därigenom fick större inflytande. Eftersom denna handelsförening var uppbyggd som aktiebolag förlorade arbetarna i praktiken sina möjligheter att påverka butiksskötsel och priser. Detta förhållande ledde till uppkomsten av en kooperativ handelsförening(se nedan) där rösträtten var per person.

I takt med att samhället växte så startade fler näringsidkare verksamhet på orten. På Kvistholmen (inklusive Holmen och fäbodvallen) tillkom Vilanders bryggeri, Karlssons slakteri, Fröderbergs skrädderi, Nybergs fotoateljé och bio (redan 1904-05 visades de första filmerna), Granlund och Alftbergs fiskförsäljning ,J.Thunmans motorverkstad
På Rödboharen fanns Vilanders kafé och matservering(såldes senare till konsum), Axmans slakteri och affär.

Vid Rödboharen fanns också ångbåtskajen där s/s Iggön angjorde på ruten Gävle-Iggön-Norrundet-Axmar, en trafik som kom igång 1899. s/s Iggön kom att ersättas av s/s Alfa som var större och tog förutom passagerare även gods. Ångbåtstrafiken upphörde under första världskriget.

Arbetarrörelsen

I Norrsundet bildades politiska organisationer och fackförbundsanslutna fackföreningar åren 1905-1907. Även Folket Husföreningen grundas då. I Sverige har Sveriges socialdemokratiska arbetarparti (SSAP/SAP) bildats 1889 Landsorganisationen LO bildas 1898 av ett antal olika fackförbund till vilka de lokala fackföreningarna ansluter sig.
LO var mycket nära kopplad till SAP, man pratar om arbetarrörelsens två grenar, den partipolitiska resp. fackförenings anslutna.

Folkets Hus

I februari 1906 samlades intresserade arbetare för att diskutera bildandet av en folkets hus förening och uppförande av ett folkets hus. Man beslöt enhälligt att bilda en förening, Norrsundets Byggnadsförening u.p.a. Styrelse och stadgar utarbetades och medlemsvärvningen startade. Medlemsavgiften fastställdes till 1:- och 5:- per andel. Den stora frågan var givetvis var kunde man finna en tomt. Olika alternativ diskuterades, bygga tillsammans med IOGT, köpa av E. Thorell på Kvistholmen eller skomakare Nordlund på Holmen. Våren 1906 var man överens man skulle köpa en fastighet på Kvistholmen som stabbläggare Karl Hedlund ägde för 6000:- att betalas i omgångar. Köpet blev klart på kvällen/natten, när så Karl Hedlund kom till jobbet dagen därpå fick han besked från företaget att han var avskedad med omedelbar verkan.
Folket Husföreningen fick nu likviditetsproblem eftersom Hedlund behövde pengar. Det löstes genom att man fick en gåva på 2000:- från den under året nedlagda Arbetarföreningen, dess ordförande P.E. Jansson var ju en av grundarna till byggnadsföreningen. Hur Norrsundets arbetarförening på 7 år kunde ha ett tillgodohavande på 2000:- är svårt att förklara. Enligt Per Wikberg skulle summan möjligen ha skänkts till arbetarföreningen av förvaltare Wettergren samtidigt som missionshuset fick sina stora bidrag.

Att det fortfarande fanns bönder att räkna med visas av att bonden och högermannen O. Norelius tillsammans med den socialdemokratiska bonden E.Sjölin i Åbyn gick i borgen för Folkets hus lånet på 10000 kronor.

Den goda vilja som skytteföreningen, missionsföreningen och Arbetarföreningen åtnjöt från företaget kan kontrasteras mot motarbetandet av Folkets Hus föreningen och etablerandet av en konsumbutik.

Företaget förbjöd virkesförsäljning till byggnationen. Sparrar som tillverkades av Norrsundets såg fick köpas av en trävaruhandlare i Gävle, vilken hade köpt dem av KHB, de fick först förslas till Gävle och sedan åter till Norrsundet. Bräder smygsågades på en såg i Hagsta och inredningsdetaljer köptes av en trähandlare i Lingbo.

Norrsundets socialdemokratiska ungdomsklubb, sduk(1904-08,1910-1985)

Ungdomsklubben är först med att bilda en ungdomsklubb 1905, den första föreningen upphör 1908 men återuppstår 1910. Kort efter starten 1905 visar medlemsmatrikel på 46 medlemmar. De första åren är föreningen mycket aktiv, olika samhällsfrågor diskuteras allt från partiprogram, politiska läget i Sverige, rösträtten, strejkvapnet, fackliga frågor till frågor om nykterhet, idrott och skytterörelse. Skytterörelsen uppmanade man till bojkott av ”ingen ärlig socialist kan tillhöra en skytteförening, alldenstund den är ett utsprång av militarism och understöddes av kapitalister”.

Till Kooperation ställde man sig positiv och tecknade andelar i den nybildade konsumföreningen.

Framförallt diskuteras dock lokalfrågan. I början lånar man lokal hos skraddare Fröderberg på Kvistholmen, eftersom lokalen var liten behövdes en större. Thorell hyrde ut sin gård till klubben, även andra föreningar hyrde hos Thorell. När så Thorell sålde gården till KHB så blev konsumtionsföreningen uppsagd. Eftersom det hade bildats en Folkets hus förening så stod hoppet till denna.

Socialdemokratiska partiet

1907 bildades Hamränges socialdemokratiska arbetarkommun i Norrsundet. Ordföranden från Arbetarföreningen P.E.Jansson ledde förhandlingarna då arbetarkommunen bildades. Under föreningens första verksamhetsår anslöt sig Stuveriets fackförening och Sågverkets sina medlemmar kollektivt till det socialdemokratiska partiet

Fackföreningar

Den första fackföreningen i Norrsundet är Norrsundets stuveriarbetarfackförening grundad 1898, året därpå ansluter man sig till Transportarbetarförbundets och blir avdelning 23 av Transport.

Att det dröjer för de vid sågen verksamma berodde på att företaget gynnade en opolitisk arbetarförening, och förvaltare Wettergrens motstånd mot en förbundsansluten fackförening. Samma år som Wettergren slutar (1905), så bildar klamparna Norrsundets Klampareklubb, men den upphör samma år och är inte fackförbundsansluten. Samma år så bildas Sågverksindustriarbetarförbundets avdelning 51, Norrsundet. Vid första mötet inröstas 76 personer, några år senare var man 247 medlemmar. Första ordföranden var A. Lundin därefter J. Lutman från 1907. Även hos DONJ:s personal växer intresset för facklig anslutning och 1906 bildar man en avdelning inom Svenska Järnvägsmannaförbundet.

Storstrejsutskottet (1909-09)

1909 har gått till historien somorstrejken år, på vissa platser ledde det till konfrontation, men i Norrsundet verkar det ha gått lugnare till. Arbetarna bildar ett sk.orstrejsutskott i Norrsundet. Under denna period är sduk:s verksamhet nedlagd.

Andra organisationer

Arbetarföreningen

På många bruk och nya industriorter bildas, under andra halvan av 1800-talet, med företagsägarnas stöd arbetarföreningar som skall tillvarata arbetarnas intressen. Framförallt upprättade man sjuk och begravningskassor, samt bedrev föreläsningverksamhet, om någon politisk riktning fanns så var den snarast liberal. Dessa arbetarföreningar kommer senare att ersättas av föreningar vilande på den socialistiska ideologins grund. På initiativ av förvaltare Wettergren bildas Norrsundets Arbetarförening för sågverksanställda 1898.

Kanske var det att stuveriarbetarna detta år bildande en fackförening som föranledde bildandet av nämnda arbetarförening. Den kom att ledas av P.E.Jansson. Antalet medlemmar var ca.100, när föreningen avvecklades 1905 var man ca.60. I stället bildas en fackförening för de anställda på sågverket.

Kooperationen

I augusti 1899 bildas Norrsundets Arbetares Konsumtionsförening, beslutet togs på ett Arbetarföreningsmöte. Vid starten var man 42 medlemmar och hade drygt 200:- i startkapital Med tillförsikt tog man sig an uppgiften att innan året var slut ha en butikslokal. Av handlare Eriksson lyckades man hyra en mindre lokal på Rödboharen, eftersom den var trång och olämplig så letade man vidare. Denna gång fick man av hemmansägaren i Totra Olof Lindström hyra en lokal på Udden (nuvarande centrum). I denna bedrevs verksamheten till 1906 då KHB köpte fastigheten och sa upp föreningen.

Räddningen denna gång blev J. Villander som lovade att bygga en fastighet på Rödboharen och hyra ut den. När föreningen fick chansen att köpa denna och intilliggande fastighet några år senare så slog man till. Nu var man oberoende av hyresvärdar. Genom konkurrensen från föreningen gav en privathandlare med affär på Udden upp och sålde sin affärslokal till konsumtionsföreningen 1913. Förutom varuhandel startade man 1903 en sparkassa. Från att vid starten varit 42 medlemmar så ökade antalet raskt för att redan efter 10 år vara 243 medlemmar.

Norrсандets skytteförening 1902-1907

Den frivilliga skytterörelsen räknar sitt grundande från 1860-talet. Initiativ till en skarpskytteförening i Norrsundet togs 1901 av Sågverksförvaltaren Wettergren. En förening med namnet Norrsundet Skyttegille bildades. Genom penningbidrag och att bolaget skänkte mark och bräder anlades en skjutbana, vilken nuvarande Skyttevägen i Stormarn påminner om. Efter att ha varit över 100 aktiva medlemmar vid starten sjönk antalet året efter till 16, under de kommande åren gick det upp och ner och 1907 var man 16 skyttar, därefter låg verksamheten nere några år.

Norrсандets musikkår 1891-1914

Drivkraften i bildandet av musikkåren var C.J. Backman, känd från flera föreningsverksamheter. Sju likasinnade grundade 1891 Norrsundet musikkår. Den första blåsorkestern bestod av 11 medlemmar. Kåren upplöstes 1914 då Backman avflyttade från orten.

Idrottsrörelsen

Givetvis idrottades det i Norrsundet även på 1800-talet. I minnesskriften över Norrsundet idrottsförening noteras att det skall ha funnits en idrottsförening runt sekelskiftet.

Redskapen var enkla men man tävlade i längdhopp och höjdhopp, störlar med avklippta spikskallar tjänstgjorde som ribbhållare. Givetvis löpning, men även rodd förekom. Vid storstrejken 1909 upphörde verksamheten. Det dröjde till 1918 innan den organiserade idrotten åter kom i gång genom att Norrsundet fotbollsklubb bildades.

Om idrotten uttalade sig Norrsundet socialdemokratiska ungdomsklubb i mars 1910 att den kunde vara skadlig genom överansträngning vid tävling och att den lockade ungdom till idrott och att de därigenom glömma andra ädla tankar och verka för sduk klubbens ideal. Man såg med andra ord idrotten som en konkurrent om ungdomen, en inställning som kom att ändras.

Nykterhetsrörelsen

IOGT i Norrsundet (1892-1986)

1879 bildades den första logen av International Order of Good Templars i Sverige, tretton år senare grundas en lokalförening i Norrsundet, 1766 Sundets Väl. Vid grundandet går 14 personer in i föreningen som under 1893 växer till 42 medlemmar för att 1901 vara 112 st. och 1915 ha 110 medlemmar varav 64 är kvinnor, vilka nu är i majoritet. Som flest medlemmar, 129 st., är man 1900.

Ungdomsverksamhet organiseras i ungdomslogen 610 Sundets framtid, vilken bildas 1904 och omgående byter namn till Syskonringen med samma nr. 610 (1904-1966).

Många nykterhetsföreningar inrättar förutom byggnadskassor för ordenshusens uppförande även sjuk och begravningskassor. I Norrsundet inrättas en byggnadsförening 1896 (upphör 1959) för att uppföra ett ordenshus och driva det.

Nära Udden köps en fastighet 1904, vilken kom att byggas om till ett ordenshus. Innan man fick ett eget hus användes baptisternas lokal och skollokaler.

I Norrsundet inrättas 1903 en Godtemplares sjuk och begravningskassa lokalavdelning nr. 117, denna kassa upphör under första världskriget.

IOGT är den första folkrörelse som börjar med studiecirkelverksamhet i Sverige 1902.

I Norrsundet bildar Sundets Väl ett studiecirkelbibliotek 1904 (upphör 1935)

Norrsundets Blåbandsföreningen (1894-1932)

Den första blåbandsföreningen startade 1884 i Göteborg. Precis som med IOGT kom impulserna från USA, även IOGT:s första förening startade i Göteborg.

Hamrånge absoluta nykterhetsförening startar 1890. I början av 90-talet öppnas en filial i Norrsundet som 1894 blir egen under namnet Norrsundets

Blåbandsförening, året därpå registreras man i riksföreningen och får nr. 714. Sitt första år som egen förening hade man 72 medlemmar, 1913 var man 179 medlemmar. I sin 20 årsberättelse berättas att man tagit in 758 medlemmar under åren.

I paragraf 1 framgår att Blåbandet skall verka i kristendomen och människokärlekens namn för fullständig avhållsamhet från rusgivande drycker. Föreningen var populär, som mest var man samtidigt 315 medlemmar. Även denna förening bildar en byggnadskassa och funderingar om att tillsammans med missionsförsamlingen bygga en gemensam lokal, så blev dock inte fallet, villkoren från missionsföreningen var för ensidiga, dock kom man att låna ut pengar till bygget av Missionshuset och som tack fick man hyra till fördelaktiga priser.

Nykterhetsordern Verdandi NOV i Norrsundet (1906-22)

I Sverige bildas den första NOV föreningen 1896 efter en schism inom IOGT-rörelsen om en mer radikaliserad verksamhet kontra en mer neutral politisk hållning. De radikala bröt sig ur och bildade Verdandi. Blåbandsföreningen var heller inget alternativ då man tyckte att det var för mycket religion i blåbandsföreningarna. Idémässigt kom NOV att stå arbetarrörelsen nära. I Norrsundet grundas logen 434 Sundets Klippa 1906. Initiativet kom genom stabbläggare Danielsson som också verkade som ungdomsledare. Under första världskriget klingar verksamheten av.

Väckelserörelsen

Norrsundets baptistförsamling

I Hamrånge fanns en baptistförsamling, vilken baptisterna i Norrsundet tillhörde, 1907 bodde 16 st. i Norrsundet. Man träffades hemma hos någon baptist och beslöt detta år att bilda en egen förening. För större arrangemang hyrdes lokal i Missionskyrkan för 5:- per sammankomst. Precis som i de andra föreningarna på Norrsundet ville man ha en egen lokal. KHB ställde 1908 en bostadslägenhet i Bergsätra till föreningens disposition. När så KHB hade köpt slaktare Sundströms gård på Udden fick man tillgång till den. Den utåtriktade verksamheten bestod av söndagsskola i Ådala skola. När man startade 1907 var man 16 medlemmar under åren tillkom 25 medlemmar, en del gick ur, uteslöts, flyttade eller dog. Så när man 1919 bara var 11 medlemmar beslöt man att återuppgå i Hamrånge baptistförening.

Missionsförbundet

Som första frikyrka bildades 1902 Norrsundets missionsförsamling på initiativ av folkskolläraren A. E. Forsander. Som övriga föreningar så strävade man efter egna lokaler. Man möttes av stor välvilja från KHB både med mark och pengar. I donationsbrevet från företaget 1905 fick man arrendera tomtmark och 10000:- till byggande, dock fanns en passus om att anarkistiska eller socialistiska föredrag inte skulle få förekomma.

Byggandet av en egen lokal kunde börja och 1907 var missionshuset klart för invigning.

Tidigare hade man lånat skollokalen, vilken användes av många olika organisationer. Svenska Missionsförbundet har oftast stått Svenska kyrkan nära, vilken man ser som sin moderkyrka men man ville kunna utforma det religiösa livet på enklare sätt. Bildandet av missionsförening togs väl emot av dåvarande kyrkoherde Öberg som också håller i invigningsgudstjänsten av missionshuset.

Medlemsantalet var med tanke på den stora kyrkan, 450 personer i stora salen, lågt. Vid starten var man 16 personer vilket ökar sakta fram till 1907 då man är 40 st.

Med en så stor kyrksal så räknande man helt klart med större sammankomster som t.ex. bröllop. De julottor som arrangerades var mycket välbesökta.

Olov Thunman
(Copyright)

Källor

Hamrånge kyrkoarkiv in och utflyttningslängder 1831-1894 och 1895-1925

Föreningshandlingar arkiv Gävleborg om i Norrsundet verksamma föreningar

Stadsarkivet i Gävle handlingar avseende Hamrånge

Anställningsmatrikel Norrsundets Sågverk 1909/10

Carl-Axel Bergström Norrsundets historia, stencilerad upplaga 1994

Erik Blomquist Samlade anteckningar ur Kopparfors Historia, stencilerad upplaga

Sten Carlsson Sveriges historia del II Stockholm 1964

Goodtemplarordens värksamhet inom Gestriklands distrikt 1880-1905 Gefle 1906

Abraham Hülphers Samling till en Beskrivning över Norrland och Gefleborgs län första avdelningen, Vesterås 1793

Kvistholmsboken utgiven av Kvistholmsgruppen, Kristianstad 2005

Medborgarens bok Stockholm, 1896

Minnesskrift för Gästriklands Blåbandsförbund 40 årsjubileum 1932, Ockelbo 1932

Minnesskrift över Norrsundets arbetares konsumtionsförening 30 år 1899-1929, Gävle 1930

Minnesskrift över Norrsundets idrottsförening vid 35 års jubileet 1961 (stencil)

Minnesskrift över Norrsundets Sågverks historia 1868-2011, beställd av Kopparfors, tryckt Sandviken 2012

Lars Arne Norborg 170 år i Sverige Arlöf 1892

Axel Pålman Kooperationen I Norrsundet 1899-1939

A. Pålman o. W Sjölin Arbetarföreningarna i Sverige 1850-1900, Stockholm 1944

Rolf Sten DONJ statistik

http://historiskt.nu/smalsp/donj/donj_data/donjsiffror_a.html

Rolf Sten Under 100 år DONJ 1897-1996 tryckt 1997

Josef Söderberg Ur skolans historia i Hamrånge, Gävle Hallbergs bokhandel

Josef Söderberg Några drag ur Norrsundets historia, Gävle Hallbergs bokhandel

Birger Wallgren Historik över Norrsundets s.d.u.k 1905-1914, 1920-1940, tryckt
Gävle 1989

Jan Westlund Norrsundets Missionshus, stencilerat häfte Gävle 1986

Jan Westlund Kastelet Norrsundets äldsta byggnad, Gävle 1987

Per Wikberg(redaktör) Hamrångeboken, Gävle 1970